

На правах рукописи

ХАТИРА ЭТИБАР ГЫЗЫ СУЛЕЙМАНОВА

**ТЕОРИЯ ВАЛЕНТНОСТИ В РАЗВИТИИ
ЯЗЫКОЗНАНИЯ**

5704.01 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2016

Работа выполнена на кафедре Общего языкознания Азербайджанского университета языков.

Научный руководитель: **Нигяр Чингиз гызы Велиева**
доктор филологических наук,
профессор

**Официальные
оппоненты:** **Афет Муса гызы Аббасова**
доктор филологических наук,
профессор

Лейла Орхан гызы Везирова
доктор филологических наук

Ведущая организация: **Бакинский Государственный
Университет кафедры Общего
Языкознания и английского
языка.**

Защита состоится "_03_" "_05_" 2016 г. в "_____" часов на заседании Диссертационного совета Д 01.141 по защите диссертаций на соискание учёной степени доктора филологических наук и доктора философии по филологии при Институте Языкознания им. Насими Национальной Академии Наук Азербайджана.

Адрес: Баку, AZ 1143, проспект Г.Джавида 115, V этаж, Институт Языкознания им. Насими НАНА.

С диссертацией можно ознакомиться в Центральной Научной библиотеке Национальной Академии Наук Азербайджана.

Автореферат разослан "_____" _____ 2016 г.

**Учёный секретарь
Диссертационного совета,
доктор филологических наук:**

Н.Ф.Сеидалиев

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы. Современная лингвистика характеризуется повышенным интересом к всестороннему изучению слова как основной единицы языковой системы. При решении этой задачи огромную роль играет теория валентности. Вот уже несколько десятилетий теория валентности остается одним из важных направлений лингвистики. Вопросы сочетаемости затрагивались в работах по грамматике как азербайджанских, так и зарубежных учёных: прежде всего, в связи с глагольным управлением, а также и в отношении других частей речи. Однако теория валентности стала особенно популярной в современном языкознании благодаря тому, что она связана с целым рядом особенностей. Претерпев различные изменения, теория валентности стала одним из важнейших направлений современного синтаксиса. В “Словаре-справочнике лингвистических терминов” Д.Е.Розенталя и М.А.Теленковой валентность слова определяется как “способность слова вступать в словосочетания с другими словами”.¹

Как известно, структура языка характеризуется глубинной и поверхностной структурами. В языкознании под поверхностной структурой понимают синтаксическую структуру. Это связано с определением членов предложения. Речь идёт о словосочетаниях, простых и сложных предложениях. Глагол является ядром предложения и определяет глубинные и поверхностные структуры языка. Большинство лингвистов, занимающихся теорией валентности, связывают глагол с валентностью и считают, что глагол, выступающий в предложении в роли сказуемого, является его основным элементом, а все остальные члены предложения зависят от него. Глубинная структура языка является семантической проблемой.

Теория валентности внесла огромный вклад в развитие языкознания изучением сочетаемости слов и структуры предложения, изучением плана содержания и плана выражения и исследованием их взаимоотношений. Значительные результаты достигнуты в разработке принципов валентностной классификации глаголов, в выявлении соотношения валентности и значения глагола, в выделении семантических типов актантов и распространителей.

¹ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. М.: Просвещение, 1985, с.399

Несмотря на все исследования, проводимые в этой области, валентность слов, а именно способность слов вступать в сочетания с другими словами так, чтобы их связь казалась вполне естественной, органически обусловленной, до сих пор является предметом обсуждения и горячих споров в среде лингвистов. Причиной тому служит существование спорных вопросов теории валентности, которые требуют рассмотрения, а именно проблема разграничения актантов и свободных распространителей, обязательных и факультативных актантов, соотношение категорий теории валентности с категориями традиционной грамматики. Недостаточно изучены проблемы соотношения валентности и словообразовательных средств, особенности реализации валентности в разных типах предложений и др. Причина также заключается в интересе лингвистов к изучению предложения с точки зрения семантической, и, таким образом, к описанию его структуры и попытке классифицировать его отдельные части (актанты, сирконстанты).

Сегодня валентность рассматривается на разных языковых уровнях, с разных точек зрения. Актуальность данного исследования также состоит в том, что теория валентности рассматривается на основе трёх языков, имеющих разные грамматические структуры и относящихся к двум разным языковым семьям: индоевропейской (английский и русский) и тюркской (азербайджанский).

Объект и предмет диссертации. Объектом диссертации является теория валентности в языке. Предметом исследования является систематизация и углубление знаний о природе валентности в языковой системе.

Цель и задачи диссертации. Основной целью диссертации является изучение теории валентности в развитии современного языкознания.

Для достижения данной цели в работе был поставлен ряд задач:

- проследить историю развития проблемы валентности;
- выявить основные уровни и типы валентности;
- определить роль глагола в предложении;
- выделить место глагола в коммуникативной стратегии;
- выявить текстообразующие потенции глагола.

Научная новизна диссертации обуславливается тем, что уровни и типы валентности впервые рассматриваются на материале языков разной грамматической структуры, принадлежащих разным языковым семьям, а именно английского, русского и азербайджанского языков. В процессе исследования анализируется центральная роль глагола не

только в предложении, но и в коммуникации. В работе проводится систематизация концепций существующего теоретического материала.

Положения, выносимые на защиту. На защиту выносятся следующие положения:

- рассматривается понятие валентности в системе языка;
- определяются основные уровни валентности;
- выделяются типы валентности;
- определяется роль глагола в предложении;
- рассматриваются текстообразующие потенции глагола.

Теоретическая и практическая значимость исследования. Изучение сочетательных свойств языка связано с решением целого ряда теоретических проблем лексикологии, синтаксиса и лексической семантики, вопросов взаимосвязи уровней языка, парадигматических и синтагматических элементов языка, а также с задачами прикладной лингвистики. Новый подход к синтаксису, на материале разносистемных языков, позволяет всё глубже проникнуть в суть валентности в целом.

Практическая значимость диссертации определяется возможностью использования её результатов для дальнейших исследований теории валентности, а также в вузах при разработке лекционных и семинарских занятий по общему языкознанию, при составлении учебных пособий, при проведении соответствующих семинаров, специальных курсов по общему языкознанию, по теоретической и практической грамматике.

Основные методы и источники исследования. Методы исследования определяются целью, задачами и объектом анализа. В исследовании взятой нами проблемы используются сравнительно-исторический, описательный и сопоставительно-типологический методы.

Материалом для исследования послужили наблюдения, сделанные во время чтения художественных произведений английских, русских и азербайджанских авторов. Теоретической базой исследования явилась обширная литература, посвящённая исследованию теории валентности в работах как зарубежных, так и азербайджанских авторов. В формировании отправных положений за основу брались труды ведущих лингвистов.

Аппробация диссертации осуществлялась в процессе обсуждения содержания отдельных её разделов на заседаниях кафедры Общего языкознания Азербайджанского Университета Языков. Основные положения исследования изложены в 11 научных публикациях (2-е статьи за границей).

Структура работы определяется поставленными выше задачами. Она состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во введении обосновывается выбор и актуальность темы диссертации, говорится о научной новизне исследования, о практической и теоретической значимости, указывается объект и предмет исследования, определяются цели и задачи, методы исследования, излагаются основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава **“Понятие валентности в системе языка”** состоит из трёх разделов. Первый раздел посвящается истории исследования понятия валентности. Во многих источниках понятие “валентности” связывают с именем русского лингвиста С.Д.Кацнельсона, есть лингвисты, признающие первенство немецкому лингвисту К.Бюллеру, а некоторые упоминают французского лингвиста А.В. де Гроота. Немаловажно будет отметить, что проблема “сочетаемости слов” уходит своими корнями намного глубже, чем мы могли предположить. Ещё в античные времена представитель Александрийской школы Аполлоний Дискол описал синтаксис греческого языка. Н.В.Боронникова отмечала: “Одним из основных вопросов синтаксиса Аполлония является учение о сочетаемости слов. Он указывает на свойство слов присоединяться к словам других классов, в результате чего создаются самостоятельные предложения”.¹

Несмотря на то, что эта точка зрения до сих пор оспаривается, мы придерживаемся того, что впервые понятие “валентность” было выделено и обосновано в 1953 г. французским грамматистом Л.Теньером в книге “Очерк структурального синтаксиса”.

Первый этап эксплицитного развития теории валентности в зарубежной лингвистике можно отнести к 30-м годам прошлого столетия. Г.Гельбиг различал три стадии в этом развитии:

1-ая стадия характеризуется наличием соответствующего “смысла”. Эта стадия нашла своё отражение в работах О.Бехагеля и И.Х.Хейзе. Эти учёные пользовались такими терминами, как абсолютные и

¹ Боронникова Н.В. Лекции по истории лингвистики [Текст]: учебное пособие/Н.В.Боронникова, Ю.А.Левицкий. Пермь: Изд.-во Пермского университета, 2002, с. 32

относительные глаголы. “К абсолютным (т.е. субъектным) глаголам принадлежат такие, которые кроме субъекта не нуждаются в других дополняющих словах, для того чтобы предложение было грамматически законченным. К относительным (т.е. объектным) глаголам относятся, наоборот, такие, которые требуют кроме субъекта по меньшей мере еще одно дополняющее слово, что позволит образовать грамматически законченное и правильное предложение.”¹

II-я стадия характеризуется возникновением самого понятия. Этот этап связывают с именем К.Бюлера. Именно он предопределил развитие общей теории валентности и осознал, что “слова определенного класса слов могут иметь в своем окружении одну или несколько открытых позиций, которые должны быть заполнены словами других определенных классов”².

Начало *III-ей стадии* в развитии валентности связывают с именем Л.Теньера.

Несмотря на труды вышеуказанных лингвистов, ни один из них до середины XX века не провёл систематической разработки понятия “валентность”. Первые шаги в этом направлении были предприняты Л.Теньером и С.Д.Кацнельсоном. Именно поэтому в языкознании термин “валентность” связывается прежде всего с именем французского лингвиста Л.Теньера. В.Г.Гак в вступительной статье к русскому переводу *Основ структурного синтаксиса*, упоминает о том, что Ж.Фурке сравнивал монографию Л.Теньера с гадким утенком из сказки Х.Андерсена.³ Причиной тому является сходство судьбы гадкого утенка с трудом Л.Теньера.

В самом начале его работа была резко раскритикована в лингвистических кругах. Только в последующих годах его идеи начали привлекать внимание лингвистов. Его труд отличается от других научных трудов. Работа Л.Теньера сочетает теорию с её практическим употреблением и отражает практику при изложении научных идей. Следует отметить, что идеи Л.Теньера явились основой для семантического синтаксиса, нашедшего развитие несколько десятилетий позже, и такие лингвистические направления как, например, грамматика

¹ Степанова М.Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. М.: 1978, с. 141

² Bühler K. Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache. Jena, 1934, S. 173

³ Гак В.Г. Теньер и его структурный синтаксис(вступительная статья). Основы структурного синтаксиса. М.: Прогресс, 1988, с. 5

зависимостей, теория валентности и падежная грамматика Ч. Фильмора, У. Чейфа использовали как основу именно труд Л. Теньера.

Вслед за Л. Теньером понятие валентности развивалось в трудах Г. Бринкмана, Й. Эрбена, Г. Гельбига, Г. Адмони, Л. Вайсгербера, Б. М. Лейкина, М. Д. Степановой. В современной лингвистике следует отметить Р. Эмонза и Дж. Аллертона. В русском языкознании, разработку понятия валентности связывают с именем выдающегося лингвиста-теоретика С. Д. Кацнельсона.

Среди азербайджанских лингвистов, проблема валентности рассматривалась в работах С. А. Ахадовой, З. С. Зейналовой, В. Султанова, Ф. Вейсаллы, Н. Велиевой.

С. А. Ахадова в своей научной работе "Семантико-структурный анализ глаголов действия в английском и азербайджанском языках" проводит исследование на основе теории валентности. В своей работе исследователь подразделяет глаголы действия на пять лексико-семантических групп, каждая из которых подвергается валентному анализу, определяются их валентные модели.¹

З. С. Зейналова в своей научной работе рассмотрела семантическую структуру и валентность глаголов, обозначающих понятие «перемещения предмета в пространстве при динамическом воздействии на него» в современном английском и азербайджанском языках.² З. С. Зейналова отмечает, что говоря о валентности, имеется в виду потенциальная сочетаемость слов с другими словами и предложениями, а это в свою очередь находит своё отражение в речевой форме конкретных словосочетаний и предложений.

Ф. Вейсаллы в своей книге "Основы структурного языкознания" упоминает теорию зависимости Л. Теньера. Поддерживая точку зрения Л. Теньера, Ф. Вейсаллы отмечает, что для структуры предложения важную роль играет отношение зависимости между синтаксическими сочетаниями.³ В предложении одно слово может управлять несколькими словами, но само предложение строится лишь будучи зависимым от одного слова. Он утверждает, что в отличие от

¹ Əhadova S.A. İngilis və Azərbaycan dillərində iş fəllərinin semantik-struktur təhlili (valentlik nəzəriyyəsi əsasında): Fil.elm.dok...dis.avtoreferat. Bakı, 2007

² Зейналова З.С. Семантическая структура и валентность глаголов, обозначающих "понятие перемещения в пространстве при динамическом воздействии на него" в современном английском и азербайджанском языках". АКД, Тбилиси, 1986

³ Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları, Studia philologica II. Bakı: Mütərcim, 308 s.

азербайджанского языка, в английском и русском языках глагол управляет двумя словами одновременно и поэтому графически эта зависимость различна в этих языках.

Ещё одним трудом в исследовании валентности является работа В.Султанова.¹ Его работа посвящена исследованию синтаксических и морфологических категорий в азербайджанском языке, изменяющих валентность глагола.

Понятие валентности, а именно история её исследования, типы и уровни валентности нашло своё отражение в статьях, опубликованных Н. Велиевой. В своих отдельных работах автор затрагивает проблемы обязательной и факультативной, семантической и синтаксической валентности в разносистемных языках.

Во втором разделе исследуются уровни валентности. Проблема уровней валентности одна из самых интересных и многогранных в языкознании. Как отмечает М.Г.Семенюк, уровневый подход к изучению валентности является “очень ценным исследовательским приёмом, позволяющим вскрыть сущность валентности”.²

Как известно, “языковая система представляет собой многоступенчатую и опосредованную систему, единство различных компонентов, которые сами по себе являются относительными подсистемами, не соотносятся однозначно и не обладают параллельной структурой. Однако они находятся в тесной связи и диалектическом взаимодействии, благодаря чему в целом осуществляется отображение комплексов значений на звуковые комплексы путём различных регулирующих систем на разных уровнях”.³

Исследователи выделяют различные уровни валентности, однако большинство из них отмечают именно эти три: логический, семантический, синтаксический.

Логическая валентность рассматривается на внеязыковом уровне. Она изучает содержательную сторону безотносительно к конкретному языку. По мнению таких лингвистов как Т.В.Король, К.Э.Зоммерфельдт, логическая валентность является универсальной, она лежит в основе формальной и семантической валентности. На

¹ Sultanov V. Azərbaycan dilində valentlik dəyişən kateqoriyalar, Bakı, Elm, 1997

² Семенюк М.Г. Уровни исследования валентности//Лексико-грамматическая сочетаемость, Челябинск:1977, Выпуск 2,с. 111

³ Степанова М.Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. М.:1978, с. 153

данном уровне, аргументами являются члены, которые зависят от логического предиката. Логическая валентность как бы оформляет семантическую сущность (значение) предиката.

К примеру, в английском языке значение глагола *“to swim”* – *плавать* может быть выражено одноместным предикатом *“swim (X)”*, где *X* указывает на лицо, которое плавало.

Семантическая валентность отражает тот факт, что слова в качестве носителей валентности требуют определённых контекстных партнёров с определёнными семантическими признаками. Она регулирует заполнение открытых позиций классами партнёров, отобранных по смыслу по определённым семантическим признакам”.¹ Совместимость и сочетаемость семантических компонентов являются основой для выявления семантической валентности. Примером семантической валентности в английском языке может послужить глагол *“to admire”* – *любоваться, восхищаться*. *“to admire” (X, Y)*, где *X* – *admirer (обожатель, поклонник)*. Эту роль выполняет человек. Подлежащее с абстрактным значением или животное не может заполнить позицию действующего лица.

Синтаксическая валентность рассматривает облигаторное или факультативное заполнение открытых позиций, количественно и качественно определяемых носителем валентности в каждом отдельном языке.² Основными типами синтаксической валентности являются обязательная и факультативная валентность. Обязательная валентность обозначает необходимость дополнения какого-либо слова другими словами для завершения конструкции. Факультативная валентность характеризуется тем, что “элемент синтаксической конструкции - член предложения или словосочетания, часть сложного предложения оказывается синтаксически автономным, не требующим – грамматически и семантически – своего обязательного восполнения определённой формой слова, словосочетания, предложения: говорящий или пишущий в этом случае относительно свободен как в самом употреблении «зависимых» форм, так и в замене той или иной формы другой формой.”³

¹ Степанова М.Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. М.:1978, с. 153

² Там же, с. 155

³ Иванчикова Е.А. О структурной факультативности и структурной обязательности в синтаксисе. Вопросы языкознания, № 5, 1965, с. 85

Между логической, семантической и синтаксической валентностью существует особая связь. Так как семантическая валентность рассматривается с точки зрения логических отношений, а логические приёмы применяются для описания семантических отношений, то эти две уровни могут рассматриваться в единстве и мы можем говорить о логико-семантической валентности. Логико-семантическая валентность является основой для синтаксической валентности. Но несмотря на эту связь, ни в коем случае нельзя смешивать и отождествлять разные уровни. “Описание синтаксического уровня не может быть подменено описанием логико-семантического уровня и наоборот”.¹ В то же время нельзя забывать о комплексном характере валентности. Для комплексного описания все три модели должны взаимодополнять друг друга и быть взаимосвязаны. Это можно объяснить следующим образом. Синтаксическая валентность показывает число и тип актантов в виде поверхностных падежей, а логико-семантическая валентность выявляет число и тип аргументов в виде семантических падежей. Логико-семантическая валентность охватывает не только актанты, связанные с глаголом синтаксической субкатегоризацией. Эта модель валентности не принимает во внимание данные поверхностной структуры, которые даёт синтаксическая валентность. Таким образом, синтаксическая и логико-семантическая валентности не взаимозаменяют друг друга, а дополняют, сочетаются друг с другом. Ни синтаксическая, ни логико-семантическая валентности не дают анализа глагола или другого носителя валентности, а также единиц окружения. Этот пробел заполняется семантико-компонентным анализом. Но синтаксическая валентность выявляет данные поверхностных падежей и членов предложения, что невозможно на логико-семантическом уровне. А логико-семантическая валентность выявляет данные семантических падежей, что невозможно для синтаксической валентности.

Третий раздел посвящён типам валентности в языкознании. Различаются следующие типы валентности в языкознании: активная и пассивная, внешняя и внутренняя, нулевая и обстоятельственная, общая и элементарная, потенциальная и реализованная, категориальная и индивидуальная, каузальная, медитативная, финальная, респективная и другие. Каждый из этих типов интересен и заслуживает всестороннего изучения их в отдельности. Исследуя их на примере английского,

¹ Степанова М.Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. М.: 1978, с. 155

русского и азербайджанского языков, мы постарались выяснить их суть, найти сходства и различия в их использовании.

Вторая глава **“О сочетаемости глагола на основе валентности”** состоит из трёх разделов. Первый раздел посвящён обзору существующих в лингвистике мнений о природе глагола. Вопрос о природе глагола трактовался в большом количестве работ.

По мнению Л.Теньера, вся структура предложения определяется именно глаголом. Валентность он определяет следующим образом: “Глагол можно представить себе в виде своеобразного атома с крючками, который может притягивать к себе большее или меньшее число актантов в зависимости от большего или меньшего количества крючков, которыми он обладает, чтобы удерживать эти актанты при себе. Число таких крючков, имеющихся у глагола, и, следовательно, число актантов, которыми он способен управлять, и составляет сущность того, что называется валентностью глагола”.¹ Глагол отличается от других частей речи множеством категорий, богатством лексико-семантических, морфолого-синтаксических, фразеологических, фонетических особенностей. Особенно значительную роль глагол играет при обогащении словарного состава, а также при сочетании с другими словами в предложении и в тексте. Глагол является основным, организующим элементом предложения.

Рассуждения В. фон Гумбольдта о природе глагола созвучны с мнением Л.Теньера. В своей книге “Избранные труды по языкознанию”, он отмечает отличие глагола от других частей речи. “Глагол отличается от других частей речи тем, что ему одному придан акт синтетического полагания в качестве грамматической функции. Сам он, так же как и склоняемое имя, возник путём слияния своих элементов с корнем в результате этого акта; однако глагол получил свою форму с тем, чтобы мочь и быть должным самостоятельно вновь воспроизводит этот акт по отношению к предложению”.²

Г.Г.Почепцов, А.П.Окунева, С.Д.Кацнельсон также отводят глаголу доминирующую роль в предложении.

В азербайджанском языке, глагол обозначает действие и состояние также, как и в английском и в русском языках. Мнения азербайджанских лингвистов на роль глагола в предложении вызывают

¹ Теньер Л. Основы структурного синтаксиса/Пер. с фр. И.Н.Богуславского и др. М.: Прогресс, 1988, с. 250

² Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М.:Прогресс, 1984, с. 199

особый интерес. Весьма интересную точку зрения на роль глагола высказывает Г.Мирзоев.¹ Он отмечает, что по своим лексико-семантическим, морфологическим, синтаксическим, а также стилистическим особенностям глагол отличается от других частей речи.

Г.Гулиев отмечает, что глагол обладает важнейшей ролью в предложении. Его высказывание о том, что “глагол - это сердце речи”, полностью раскрывает его отношение к данной части речи. Он утверждает, что роль глагола неоспорима при образовании предложения с глагольным сказуемым и тем самым при выражении мысли. Глагол, по его мнению, собирает вокруг себя другие члены и тем самым образует предложение.²

Во втором разделе представлено лингвистическое исследование функциональной роли глагола в предложении. Вербоцентрическая теория предложения, выдвигая во главу угла глагол-сказуемое, исходит из того постулата, что только главные члены предложения и, прежде всего, глагол-сказуемое, являются носителями валентности, все же остальные части речи в качестве членов предложений подчинены им и зависят от них. Однако, следует отметить, что в валентностный набор глагола Л.Теньер включал только подлежащее и дополнение и называл все эти элементы “актантами”, т. е. участниками действия, тогда как все виды обстоятельств – по его терминологии “сирконстанты” – из валентностного набора глагола им исключаются. Такая трактовка валентностных слов глагола обусловлена тем, что Л.Теньер исходил из смыслового уровня анализа и полагал, что всякое действие требует определенного количества участников (актантов), которые на уровне предложения могут быть представлены либо как дополнение, либо как подлежащее.

Все существующие в системе языка глаголы Л.Теньер определяет как безактантные (безвалентные), одноактантные (одновалентные), двухактантные (двухвалентные), трёхактантные (трёхвалентные). Безактантные глаголы (также можно назвать нульместные глаголы) по Л.Теньеру обозначают процесс, в котором нет участников. Иначе такие глаголы называются безличными. В актуализации эти глаголы самодостаточны, лишены валентности и употребляются в форме анонтива единственного числа.

It rains.

¹ Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı: Maarif, 1986, s. 29

² Quliyev H.K. Müxtəlif sistemli dillərdə felin semantik təsnifatı. Bakı: 2001, s. 9

Идѣт дождь. - Дождит.

Во вторую группу входят глаголы, которые выражают действие, в котором участвует только одно лицо или один предмет:

S - V

Martin Eden nodded. (Jack London)

Княгиня ждѣт. (А.Толстой)

Qar kəsmişdi. (Elçin)

Глаголы с двумя актантами обозначают процессы, в которых участвуют два лица или предмета. В данном случае имеются в виду переходные глаголы.

S - V - O

He saw the girl. (Jack London)

Княгиня ждѣт меня. (А.Толстой)

В азербайджанском языке структура такого предложения немного изменена, так как в данном языке дополнение предшествует глаголу.

S - O - V

Mən özümü görmürdüm. (Elçin)

Teymur başını buladı. (H. Seyidbəyli)

Некоторые переходные глаголы могут употребляться как непереходные и этим проявляют смешанную валентность. В современном английском языке имеется очень большое количество таких глаголов, как например, *turn, alter, drive, stop, bend, melt, know, look* и т.д.

I don't know about your comedy. (W.S.Maugham)

I don't know. (W.S.Maugham)

Напротив, в русском языке, глаголы, совмещающие в себе значение переходности и непереходности очень немногочисленны. В азербайджанском языке эта тенденция проявляется немного иначе. Г.Мирзоев отмечал, что как переходные глаголы могут переходить в разряд непереходных, так и непереходные переходят в разряд переходных.¹

В составе структуры *S-V-P*, предикатив, выраженный прилагательной или именной группой (adjective or noun phrase), следует за подлежащим и глаголом. К примеру:

It was just an accident. (Jack London)

Таким образом, становится ясно, что категория переходности и непереходности глагола - это особая категория, в проявлении которой огромную роль играет как семантика глагола, морфологические показатели, так и синтаксическая структура.

¹ Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fəl. Bakı: Maarif, 1986, s. 29

Третий раздел второй главы посвящён исследованию текстообразующих потенций глагола. Большинство грамматических категорий глагола являются ярким примером того, что глагол в процессе коммуникации играет огромную роль, это основной конструктивный и семантический элемент предложения. Чем выразительнее глагол, тем ярче наше представление о предмете речи. В зависимости от того, что мы хотим выразить, с кем общаемся, происходит выбор соответствующего глагола в речи. Но, естественно, один лишь глагол не достаточен при реализации речевых действий. Именно сочетание глагола с другими словами в предложении используется для реализации той или иной стратегии. Этим определяется первостепенная необходимость исследования его валентности, которое должно проводиться в связных текстах. Глагол не только называет конкретное действие, но и предусматривает значение целой ситуации. Грамматические категории глагола используются не только при составлении текста, но и оказывают огромное влияние на смысл утверждения и тип текста.

Говоря о тексте, следует отметить теорию, созданную И.А.Мельчуком под названием теория смысл-текст. Одной из особенностей этой теории является использование синтаксиса зависимостей для описания синтаксических отношений. При этом огромное значение имеет противопоставление актантов и сиркостантов. В рамках теории смысл-текст синтаксические теории являются описанием устройства предикатной группы, а именно особенностей глагольного управления. Как известно, существуют различные типы текста, такие как описание, повествование, рассуждение.

It was a perfectly appointed, small steam laundry, wherein the most modern machinery did everything that was possible for machinery to do. Martin, after a few instructions, sorted the great heaps of soiled clothes, while Joe started the washer and made up fresh supplies of soft soap, compounded of biting chemicals that compelled him to swathe his mouth and nostrils and eyes in bath towels till he resembled a mummy. (Jack London)

В данном примере, который является текстом-описанием отмечается прямой порядок слов. Использование составного именного сказуемого, глагола в страдательном залоге, а также глагольных форм одновременного действия позволяет достаточно ясно понять ситуацию. Это в лишней раз подтверждает обязательность использования глагола, но и ещё раз доказывает тот факт, что сам по себе глагол не является синтаксической единицей. Здесь мы отмечаем использование двухвалентных глаголов, которые требуют после себя обязательные актанты.

К примеру, в русском языке:

Сквозь камышовую крышу навеса сочился гаснущий свет месяца. Сорвалась и стремительно скатилась к горизонту падучая звезда, оставив на пепельном небе фосфорический стынувший след. В пруду закричала матерка, с любовной сипотцой отозвался селезень. (М.А.Шолохов)

Здесь, в отличие от английского языка, наблюдается отсутствие глагола в первом предложении, но следует отметить, что это не вызывает каких-либо трудностей в понимании текста. Если в английском языке мы прослеживаем прямой порядок слов в тексте – описании, то в русском языке использование инверсии является одним из средств передачи описания. Использование глагольных форм одновременного действия и здесь является одним из средств передачи мысли автора.

Qış səhəri idi, soyuq idi və o səhər seyrək qar yağmağa başlamışdı, amma qar yerə düşən kimi, su olurdu, asfaltın üstündə bircə damcı yaş ləkəyə çevrilirdi. (Elçin)

В данном примере прослеживается прямой порядок слов, как и в английском языке. Как было отмечено выше, конструкция S-V-O, в отличие от английского и русского языков, в азербайджанском языке приобретает немного другую форму, а именно дополнение и сказуемое меняются местами.

Немаловажную роль при реализации коммуникативных стратегий речи играет тема, что наряду с ремой являются системными, хотя и функционально неравноправными коммуникативными составляющими. Тема и рема, как функционально-семантические категории, связаны с построением текста и намного больше, чем другие единицы синтаксиса. Основной целью тематических и рематических отношений является развёртывание сообщения в определённый текст.

Особый интерес вызывает явление инверсии как в русском, английском, так и в азербайджанском языках.

Never had anything to do with her. (Jack London)

Видел я Елизавету случайно, в окне трамвая. (М.А.Шолохов)

Açıldı bir zaman sabahın gözü,

Göründü dağlarda günəşin özü. (S.Vurğun)

По сравнению с английским языком, где проявляется частичная инверсия членов предложения и, в первую очередь, сказуемого, в азербайджанском языке нет частичной инверсии, а исключительно полная инверсия составного сказуемого, именного и глагольного. Несмотря на меньшую по сравнению с английским языком фор-

мально-вариативную и функциональную мощностъ инверсии в азербайджанском языке, роль её здесъ весьма значительна в актуализации предложения, в эмоционально-смысловой акцентуации его содержания, а также стилистически оптимального оформления его словопорядка при различных формах развёртывания в нём мысли. Именно эта значимость инверсии и определяет её широкую распространённость в азербайджанском языке в самых различных коммуникативных типах предложений и стилях речи.

Рассматривая роль глагола в тексте, мы вновь убеждаемся в значимости роли глагола в коммуникативной стратегии и отмечаем важность сочетания глагола с другими словами в акте коммуникации, а именно широкое и всестороннее использование теории валентности. Это и определяет правильное место глагола в коммуникативной стратегии. “Отношение валентности к коммуникативной деятельности двуаспектно. С одной стороны, валентность – как любое другое явление на семантическом и синтаксическом уровне языковой системы - имеет только опосредованное (через всю языковую систему) отношение к коммуникации, относится к (внутрисистемным) предпосылкам успешной коммуникативной деятельности. С другой стороны, на основе фактов коммуникации различаются определённые типы или виды текстов, которые в различных планах дифференцируют предполагаемые инвариантные свойства системы (а также и свойства валентности)”¹.

В заключении диссертации в целом, исходя из конкретных выводов к главам, подводится итог по всему проведённому исследованию. Заключение в целом отражает наиболее общие выводы:

1. Несмотря на то, что понятие “валентность” имеет в лингвистике давнюю традицию и её возникновение связывают с именами многих лингвистов, а именно С.Д.Кацнельсона, К.Бюллера, А.В. де Гроота, мы считаем основоположником теории валентности Л.Теньера. Об этом свидетельствует его труд “Очерк структурального синтаксиса”, где он впервые выделил и обосновал данное понятие. Л.Теньер ввёл новую синтаксическую теорию в совершенно ином аспекте, исходя из способности сочетаемости отдельных языковых единиц, в особенности глагола. При таком подходе его теория коренным образом отличается от традиционной теории синтаксиса предложения.

¹ Степанова М.Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. М.: 1978, с. 154

2. В развитии теории валентности различаются три стадии. Первая стадия характеризуется наличием соответствующего “смысла”. Вторая стадия характеризуется возникновением самого понятия. Этот этап связывают с именем Бюлера К. Третью стадию в развитии валентности связывают с именем Л.Теньера.

3. В процессе исследования мы выделяем три уровня валентности, а именно: логический, семантический и синтаксический. Логическая валентность рассматривается на внеязыковом уровне. Она изучает содержательную сторону безотносительно к конкретному языку. Логическая валентность является универсальной, она лежит в основе формальной и семантической валентности. Семантическая валентность рассматривает сочетание слов по определённым семантическим признакам. Синтаксическая валентность рассматривает облигаторное или факультативное заполнение открытых позиций, количественно и качественно определяемых носителем валентности в каждом отдельном языке.

4. Мы отмечаем, что между логической, семантической и синтаксической валентностью существует особая связь. Но несмотря на эту связь, ни в коем случае нельзя смешивать и отождествлять разные уровни. В то же время нельзя забывать о комплексном характере валентности. Для комплексного описания все три модели должны взаимодополнять друг друга и быть взаимосвязаны.

5. В данном исследовании выделяются следующие типы валентности, а именно: активная и пассивная, внешняя и внутренняя, нулевая и обстоятельственная, общая и элементарная, потенциальная и реализованная, категориальная и индивидуальная, каузальная, медитативная, финальная, респективная и другие.

6. В развитии теории валентности глаголу отводится роль структурного центра предложения. Для многих лингвистов глагол является основным, организующим элементом предложения.

7. Рассматривая идеи и взгляды многих лингвистов, и в первую очередь принимая во внимание вербоцентрическую теорию предложения Л.Теньера, мы приходим к выводу о том, что глагол-сказуемое является носителем валентности, все остальные члены предложения подчинены ему и зависят от него.

8. В процессе исследования, при определении сущности валентности в трёх языках, мы выделяем сходные и отличительные черты. С логической точки зрения валентность глагола в исследуемых языках одинакова, различие наблюдается лишь в структурном плане.

9. Хотя теория валентности представляет для языковедов достаточно большие возможности при исследовании синтаксиса предложения, мы считаем, что всё же необходимо учитывать фактор переходности-непереходности глаголов. В каком-то аспекте они взаимодействуют друг с другом.

10. Исследуя валентность глагола в связных текстах, мы убеждаемся в значимости роли глагола в коммуникативной стратегии.

11. В целом, как показали наблюдения, понятие валентности является универсальным, оно присуще всем языкам, независимо от грамматического строя того или иного языка.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях:

1. Лингвистическое понятие валентности // BDU, Dil və ədəbiyyat, 2012, №1(81), s. 332-333.
2. Проблема валентности и её роль в языкознании /Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri, V Respublika elmi-praktik konfransının materialları, Bakı, 7-8 iyun 2012, s. 244-246
3. Семантическая валентность и падежная грамматика Ч.Фильмора // АМЕА-Filologiya məsələləri, 2013, №7, s.131-136
4. Понятие семантической и синтаксической валентности в языкознании / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2013, s. 33-34
5. Валентность глагола и её роль в построении предложения // ADU, Elmi xəbərlər, 2014, №1, s. 205-211
6. Теория валентности в работах зарубежных лингвистов /Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq elmi konfransı, Bakı, 18-19 aprel 2014, s. 398-399
7. Понятие обязательной и факультативной валентности в языкознании // Azərbaycanda xarici dillər, 2014, №2(25), s.22-26
8. О типах валентности в языкознании /Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, 2014, № 2 , s.128-133
9. Проблема валентности в языкознании и современных синтаксических теориях// Филологични науки, Полтава, 2014, №18, с. 81-90
10. О проблеме построения предложения в процессе обучения языку /İnnovasiya, təhsilin keyfiyyəti və inkişaf, III Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2014, s. 198-199

11. Text Forming Potentials of Verbs// International Journal of English Linguistics, Canada, 2015, No 5, pp.153-158

Dilçiliyin inkişafında valentlik nəzəriyyəsi

XÜLASƏ

Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat və mənbələrin siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun seçim və aktuallığı əsaslandırılır, elmi yeniliyindən, praktik və nəzəri əhəmiyyətindən danışılır, tədqiqatın obyekt və predmeti göstərilir, müdafiəyə təqdim edilən əsas müddəalar qoyulur.

"Dil sistemində valentlik anlayışı" adlı birinci fəsil üç bölümdən ibarətdir. Birinci bölüm valentlik anlayışı tədqiqatının tarixinə həsr olunur. İkinci bölümə valentliyin müxtəlif səviyyələri ayırd edilir: məntiqi, semantik və sintaktik. Üçüncü bölüm dilçilikdə valentlik növlərinə həsr edilmişdir. Valentliyin qeyd olunmuş növləri Azərbaycan, rus və ingilis dillərində tədqiq edilmiş, onların oxşar və fərqli cəhətləri araşdırılmışdır.

"Valentlik əsasında feillərin birləşmə qabiliyyəti haqqında" adlanan ikinci fəsil üç bölümdən ibarətdir. Birinci bölümə feilin təbiətinə aid dilçilikdə mövcud olan mühakimələr nəzərə çatdırılmışdır. İkinci bölüm cümlədə feilin funksional rolunun linqvistik tədqiqatına həsr edilmişdir. Valentlik nəzəriyyəsinin inkişafında feil cümlənin struktur mərkəzi hesab edilir. Bir çox dilçilərə görə feil cümlənin təşkilədiçi elementidir. İkinci fəslin üçüncü bölümü feilin mətnyaradıcı gücünün tədqiqatına həsr edilmişdir.

Nəticədə tədqiqat prosesində əldə edilmiş ümumiləşdirmələr verilmişdir.

The theory of valency in the development of linguistics

SUMMARY

The present thesis is dedicated to the theory of valency in the development of linguistics.

The research work consists of an introduction, two chapters, a general conclusion and the list of the used literature.

The introduction comprises the actuality of the theme, reveals the currency and novelty of the topic, determines the aims and purposes of the work, formulates principal points set forward for defence, interprets the object of the scientific research and defines its theoretical and practical significance. Research methods, approbation of the work and its structure are also shown in the introduction.

The first chapter titled “The notion of valency in the language system” consists of three parts. The first part investigates the history of valency. The second part deals with three levels of valency, i.e. semantic, syntactic and logical. The third part of the first chapter defines the types of valency, revealing their similar and different features on the basis of the three languages.

The second chapter named “About the combinability of the verb on the basis of valency” deals with the review of different ideas on the nature of the verb in linguistics. Besides, this chapter introduces the linguistic investigation of the functional role of the verb in the sentence and the text-forming potencies of the verb.

The basic results of the research are summarized in the conclusion and the list of the references is given at the end of the thesis.

Əlyazması hüququnda

XATİRƏ ETİBAR QIZI SÜLEYMANOVA

DİLÇİLİYİN İNKİŞAFINDA VALENTLİK
NƏZƏRİYYƏSİ

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2016

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Nigar Çingiz qızı Vəliyeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Afət Musa qızı Abbasova**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Leyla Orxan qızı Vəzirova
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı təşkilat: **Bakı Dövlət Universiteti, Ümumi dilçilik və ingilis dili kafedraları.**

Müdafiə "___" _____ 2016-cı il tarixdə saat "___" da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D 01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2016-cı il tarixdə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə elmlər doktoru:

H.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dilçilik sözün dil sisteminin əsas vahidi kimi hərtərəfli öyrənilməsinə yüksək marağı ilə xarakterizə olunur. Bu məsələnin həllində valentlik nəzəriyyəsi böyük rol oynayır. Artıq onillərdir ki, valentlik nəzəriyyəsi dilçiliyin əsas istiqamətlərindən biri olaraq qalır. Həm Azərbaycan, həm də xarici alimlərin qrammatika üzrə əsərlərində birləşmə məsələlərinə, ilk növbədə feili idarəetməyə, eləcə də digər nitq hissələri ilə münasibətinə çox toxunulur. Lakin valentlik nəzəriyyəsi bir çox xüsusiyyətlərlə bağlı olduğuna görə müasir dilçilikdə daha da aktuallaşmışdır. Müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalan valentlik nəzəriyyəsi müasir sintaksisin ən vacib istiqamətlərindəndir. D.Y. Rozental və M.A.Telenkovanın "Linqvistik terminlərin məlumat lüğətində" sözün valentliyi "dil elementlərinin nitqdə bir-biri ilə birləşmə bacarığı"¹ kimi təsəffülənir.

Məlumdur ki, dilin quruluşu dərinliyi və səthi ilə səciyyələnir. Dilçilikdə səthi quruluş dedikdə onun sintaktik quruluşu başa düşülür. Bu, cümlə üzvlərinin təyini ilə bağlıdır. Söhbət söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlələrdən gedir. Feil cümlənin nüvəsidir və dilin alt və üst quruluşunu təyin edir. Valentliklə məşğul olan dilçilərin əksəriyyətinə görə feil valentliklə əlaqəlidir və cümlədə xəbər rolunda çıxış edən feil onun əsas elementidir, digər cümlə üzvləri isə ondan asılıdır. Dilin alt quruluşu isə semantik problemdir.

Söz birləşməsinin və cümlənin quruluşunun, məzmun və ifadə planlarının öyrənilməsi və onların qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqatı sayəsində valentlik nəzəriyyəsi dilçiliyin inkişafına böyük töhvə vermişdir. Feillərin təsnifatının valentlik prinsiplərinin tədqiqatında, feilin mənası və valentlik əlaqəsinin üzə çıxarılmasında, semantik aktant tiplərinin müəyyənləşməsində əsaslı nəticələr əldə edilmişdir.

Lakin bu sahədə aparılan bir çox tədqiqat işlərinə baxmayaraq sözün valentliyi, daha dəqiq desək, sözün digər sözlərlə müxtəlif birləşmələrdə iştirak etmək qabiliyyətinin daha təbii şərtlərlə işlənməsi, bu günə qədər dilçilər arasında qızğın mübahisə və müzakirə obyektidir. Buna səbəb araşdırılması tələb olunan, valentlik nəzəriyyəsinə aid real mübahisəli məsələlərin mövcudluğudur. Bunlara aktant və müstəqil daşıyıcıların məhdudiyət problemi, mütləq və fakultativ aktantlar, valentlik nəzəriyyəsi

¹ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. М.: Просвещение, 1985, 399 с.

kateqoriyalarının ənənəvi qrammatika ilə qarşılıqlı əlaqəsi aiddir. Valentlik və sözdüzəldici vasitələrin qarşılıqlı əlaqəsi problemləri, müxtəlif növ cümlələrdə valentliyin reallaşması xüsusiyyətləri lazımı səviyyədə öyrənilməmişdir. Başqa bir səbəb ondan ibarətdir ki, dilçilər cümlənin öyrənilməsinə semantik nöqteyi nəzərdən yanaşırlar və beləliklə, onun quruluşunun və ayrı-ayrı hissələrinin(aktantlar, sirkonstantlar) təsnifatına nail olurlar.

Hal-hazırda valentlik müxtəlif dil səviyyələrində, müxtəlif nöqteyi nəzərdən araşdırılır. Dissertasiya işinin aktuallığı həm də ondan ibarətdir ki, valentlik nəzəriyyəsinin tədqiqi müxtəlif qrammatik quruluşa malik iki fərqli dil ailəsinə (hind-avropa: ingilis, rus və türk: Azərbaycan) aid üç dil əsasında aparılır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı dildə valentlik nəzəriyyəsidir. Tədqiqat işinin predmeti dil sistemində valentlik xüsusiyyətlərinin sistemləşdirilməsi və biliklərin dərinləşməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi müasir dilçiliyin inkişafında valentlik nəzəriyyəsinin öyrənilməsidir. Verilmiş məqsədə çatmaq üçün işdə bir sıra məsələlər qoyulmuşdur:

- valentlik probleminin inkişaf tarixini izləmək;
- valentliyin əsas növ və səviyyələrini ortaya çıxarmaq;
- feilin cümlədə rolunu tədqiq etmək;
- kommunikativ strategiyada feilin yerini müəyyənləşdirmək;
- feilin məntəzəldici xüsusiyyətlərini təyin etmək.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq valentliyin səviyyələri və növləri müxtəlif qrammatik quruluşlu, müxtəlif dil ailələrinə aid, daha dəqiq desək, ingilis, rus və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında araşdırılır. Araşdırma prosesində feilin əsas rolu təkcə cümlədə deyil, ünsiyyət zamanı da təhlil edilir. Dissertasiyada həmçinin mövcud olan nəzəri materialın konsepsiyasının sistemləşdirilməsi işi aparılır.

Müdafiyyə təqdim edilən əsas müddəalar. Müdafiyyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

- dil sistemində valentlik anlayışı araşdırılır;
- valentliyin əsas səviyyələri təyin olunur;
- valentliyin növləri bölünür;
- feilin cümlədə rolu təyin olunur;
- feilin məntəzəldici qabiliyyəti təyin olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işi müəyyən nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir. Dilin birləşmə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi leksikologiya, sintaksis və leksik semantika ilə bağlı bir sıra nəzəri problemlərin, dil səviyyələrinin qarşılıqlı əlaqə suallarının, dilin paradiq-

matik və sintaqmatik elementlərinin, həmçinin tətbiqi dilçilik məsələlərinin həlli ilə sıx bağlıdır. Müxtəlif sistemli dil materialları əsasında sintaksisə yeni yanaşma valentlik mahiyyətinə bir bütöv kimi daxil olmağa imkan verir.

Dissertasiyanın praktik əhəmiyyəti onun nəticələrinin digər valentlik nəzəriyyəsi üzrə tədqiqat işlərində istifadə edilmək imkanından, həmçinin dərs vəsaitlərinin, mühazirə və seminar məşğələlərinin, nəzəri və praktik qrammatika, ümumi dilçilik üzrə kurslar üçün materialların hazırlanması və tətbiq edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın əsas metod və mənbələri. Dissertasiya işinin əsas metodları analizin obyektini, tapşırıq və məqsədi ilə təyin olunur. Tədqiqatda müqayisəli-tarix, təsviri və qarşılıqlı-tipoloji metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın materialları ingilis, rus və Azərbaycan müəlliflərinin bədii əsərlərinin oxunması zamanı edilən müşahidələrə əsaslanır. Azərbaycan və xarici müəlliflərin əsərlərində valentlik nəzəriyyəsinin tədqiqatına həsr edilmiş geniş ədəbiyyat tədqiqatın nəzəri bazasıdır. Başlanğıc mövqenin formalaşmasında aparıcı dilçilərin əsərlərinə istinad edilmişdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın ayrı-ayrı hissələrinin hazırlanması prosesində kafedraya hər il hesabat verilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları 11 elmi məcmuələrdə öz əksini tapmışdır (2-si xaricdə).

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun seçim və aktuallığı əsaslandırılır, elmi yeniliyindən, praktik və nəzəri əhəmiyyətindən danışılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, həmçinin müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar göstərilir.

Birinci fəsil **“Dil sistemində valentlik anlayışı”** adlanır və üç bölümdən ibarətdir. Birinci bölüm valentlik anlayışının tədqiqi tarixinə həsr edilir. Bir çox mənbələrdə “valentlik” anlayışını rus dilçisi S.D.Katsnelsonun adı ilə bağlayırlar, bu sahədə alman dilçisi K.Byülerin, eləcə də fransız dilçisi A.B.Qrootanın ilk olduğunu hesab edənlər də vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, “söz birləşməsi” problemi öz kökü ilə bizim təsəvvür etdiyimizdən də çox dərinliklərə gedir. Hələ qədim dövrlərdə

İskəndəriyyə məktəbinin nümayəndəsi Apolloniy Diskol yunan dilinin sintaksisini yazmışdır. N.V.Boronnikova qeyd edirdi: “Apolloniyanın sintaksis nəzəriyyəsinin əsas suallarından biri sözün birləşəbilmə qabiliyyəti haqqında elmdir. Burada o, sözlərin digər sinif sözlərlə birləşməsinə, nəticədə müstəqil cümlələrin yaranmasını göstərir”.¹

Qeyd olunan mübahisəli məsələlərə baxmayaraq, tədqiqat nəticələrinə diqqət etdikdə görürük ki, “valentlik” anlayışı ilk dəfə fransız dilçisi L.Tenyer tərəfindən 1953-cü ildə “Struktur sintaksisin öçerki” kitabında əsaslandırılmışdır.

Xarici dilçilikdə valentlik nəzəriyyəsinin eksplisit inkişafının birinci mərhələsini keçən yüzilliyin 30-cu illərinə aid etmək olar. Q.Qelbiq bu inkişafı 3 mərhələyə ayırır:

1-ci mərhələ uyğun “mənanın” mahiyyəti ilə səciyyələnir. Bu mərhələ O.Behagelin və İ.H.Heyzenin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Onlar “mütləq” və “nisbi” feillər kimi terminlərdən istifadə etmişlər. “Mütləq” (subyekt) feillərə subyektdən başqa digər tamamlayıcı sözlərə ehtiyacı olmayan feillər aiddir ki, bu zaman cümlə qrammatik cəhətdən tamamlanmış ola bilər. “Nisbi” (obyekt) feillərə isə, əksinə, subyektdən başqa ən azı bir tamamlayıcı söz tələb edən feillər aiddir. Yalnız bu zaman cümlə qrammatik cəhətdən tamamlanmış və düzgün olur.²

2-ci mərhələ həmin anlayışın əmələ gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Bu mərhələni K.Byülerin adı ilə bağlayırlar. O, ümumi valentlik nəzəriyyəsinin inkişafını təyin etmiş və sübut etmişdir ki, “müəyyən sinif söz qruplarına aid sözlər öz ətrafında bir və ya bir neçə məlum siniflərin sözləri ilə tamamlanmalı olan açıq mövqələrə malik ola bilər.”³

Valentlik nəzəriyyəsinin inkişafında *3-cü mərhələnin* başlanğıcını L.Tenyerin adı ilə əlaqələndirirlər.

Yuxarıda adı çəkilən dilçilərin çoxsaylı işlərinə baxmayaraq, XX əsrin ortalarına qədər onlardan heç biri “valentlik” anlayışının sistemli təhlilini aparmamışdır. Bu sahədə ilk addımları L.Tenyer və S.D.Katsnelson atmışlar. Buna görə də dilçilikdə “valentlik” anlayışı ilk növbədə fransız dilçisi L.Tenyerin adı ilə birgə çəkilir. V.Q.Qak “Struktur sintaksisin

¹ Боронникова Н.В. Лекции по истории лингвистики [Текст]: учебное пособие/ Н.В. Боронникова, Ю.А. Левицкий.- Пермь: Изд.-во Пермского университета, 2002, с. 32

² Степанова М.Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. М.: 1978, с. 141

³ Bühler K. Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache. Jena, 1934, S. 173

əsasları” adlı məqaləsində xatırladır ki, J.Furke L.Tenyerin monoqrafiyasını X.Andersenin nağılındakı çirkin ördək balasına bənzədir.¹ Buna səbəb çirkin ördək balası ilə elmi əsər arasındakı oxşarlıqdır.

Başlanğıcda onun əsərləri dilçilik dairələrində kəskin tənqid olunurdu. Yalnız sonrakı illərdə onun ideyaları digər dilçilərin diqqətini çəkməyə başladı. Onun elmi işləri digərlərindən fərqlənir. L.Tenyerin işlərində nəzəriyyə və praktika bir-birini tamamlayır və həmçinin elmi ideyalarda da belə praktika aydın əks olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, L.Tenyerin ideyaları on illər sonra öz inkişafını tapan semantik sintaksisin əsasını təşkil edir. Ç.Filmor, U.Çeyf asılılıq qrammatikası, valentlik anlayışı və hal qrammatikası kimi linqvistik istiqamətlərinin tədqiqatında L.Tenyerin əsərlərini əsas götürmüşlər.

L.Tenyerdən sonra valentlik anlayışı Q.Brinkman, Y.Erben, Q.Qelbiq, Q.Admoni, L.Vaysgerber, B.M.Leykina, M.D.Stepanova kimi dilçilərin elmi əsərlərində inkişaf etmişdir. Müasir dilçilikdə R.Emonz və C.Allertonu qeyd etmək lazımdır. Rus dilçiliyində isə valentlik anlayışını dahi nəzəriyyəçi S.D.Katsnelsonun adı ilə bağlayırlar.

Azərbaycan dilçiləri arasında valentlik anlayışı S.A.Əhədovanın, Z.S.Zeynalovanın, V.Sultanovun, F.Veysəllinin, N.Vəliyevanın əsərlərində tədqiq olunmuşdur.

S.A.Əhədova "İngilis və Azərbaycan dillərində hərəkət feillərinin semantik-struktur analizi" adlı elmi işində valentlik anlayışı əsasında tədqiqat aparır.² Tədqiqatçı hərəkət feillərini 5 leksik – semantik qrupa ayırır, onlardan hər biri valentlik analizinə məruz qalır və onların valentlik modelləri təyin olunur.

Z.S.Zeynalova ingilis və Azərbaycan dillərində “məkanda dinamik təsirlə əşyanın yerləşməsi” anlayışını ifadə edən feillərin semantik quruluşu və valentliyini tədqiq etmişdir.³ O qeyd edir ki, valentlik, sözlərin digər sözlərlə və ya cümlələrlə birləşəbilmə qabiliyyətini nəzərdə tutaraq, öz əksini konkret söz birləşmələri və cümlələrdə tapır.

¹ Гак В.Г. Теньер и его структурный синтаксис (вступительная статья). Основы структурного синтаксиса. М.: Прогресс, 1988, с. 5

² Əhədova S.A. İngilis və Azərbaycan dillərində iş feillərinin semantik-struktur təhlili (valentlik nəzəriyyəsi əsasında): Fil.elm.dok...dis.avtoreferat. Bakı, 2007

³ Зейналова З.С. Семантическая структура и валентность глаголов, обозначающих “понятие перемещения в пространстве при динамическом воздействии на него” в современном английском и азербайджанском языках. АҚД, Тбилиси, 1986

F.Veysəlli “Struktur dilçiliyin əsasları” adlı elmi əsərində L.Tenyerin asılılıq nəzəriyyəsini vurğulayır. L.Tenyerin nöqtəyi-nəzərini dəstəkləyən F.Veysəlli qeyd edir ki, cümlə quruluşu üçün sintaktik birləşmələr arasında asılılıq münasibəti vacib rol oynayır.¹ Cümlədə bir söz bir neçə sözü idarə edə bilər, ancaq cümlənin özü bir sözdən asılı olaraq qurulur. O, sübut edir ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis və rus dillərində feil iki sözü eyni vaxtda idarə edə bilər və buna görə də bu asılılıq qrafiki cəhətdən adi çəkilmə dillərdə müxtəlifdir.

Valentliyin tədqiqatında daha bir iş V.Sultanova aiddir.² Onun tədqiqatı Azərbaycan dilində feilin valentliyini dəyişdirən sintaktik və morfoloji kateqoriyalara həsr edilmişdir.

Valentlik anlayışının tədqiqi tarixi, növ və səviyyələri N.Vəliyevanın ayrı-ayrı məqalələrində də öz əksini tapmışdır. Müəllif həmçinin müxtəlif sistemli dillərdə mütləq və fakultativ, semantik və sintaktik valentlik məsələlərinə də toxunmuşdur.

İkinci bölümdə valentlik səviyyələri tədqiq olunur. Valentlik səviyyələri dilçilikdə ən maraqlı və çoxşaxəli problemlərdən biridir. M.Q.Semenyuk qeyd edir ki, valentliyin öyrənilməsinə səviyyəli yanaşma “valentliyin mahiyyətini” tam açmaqla bəzən qiymətli tədqiqat vasitəsidir.³

Məlumdur ki, “dil sistemi” çoxpilləliyi və vasitəliliyi ilə müxtəlif komponentlərin birliyini təqdim edir. Bu komponentlər öz-özlüyündə nisbi altsistemlərdir, birmənalı və paralel struktura malik deyildir. Ancaq onlar çox sıx qarşılıqlı dialektik münasibətdədir və bunun sayəsində bütövlükdə müxtəlif səviyyələrdə, müxtəlif yönləndirici sistemlərin köməyi ilə səs komplekslərində hərtərəfli əks olunur.⁴

Tədqiqatçılar valentliyin müxtəlif səviyyələrini, bir çoxları isə 3 səviyyəsini ayırd edirlər: məntiqi, semantik, sintaktik.

Məntiqi valentlik xüsusi lingvistik səviyyədə tədqiq olunur. O, dilin məzmunu tərəfini konkret dilə münasibətdə qeyri-nisbi oyrənir. T.V.Korol, K.E.Zommerfeldt kimi dilçilərin fikrinə görə, məntiqi valentlik universaldir, o, formal və semantik valentliyin əsasında durur. Bu səviyyədə məntiqi

¹ Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia philologica II. Bakı: Mütərcim, 2008.

² Sultanov V. Azərbaycan dilində valentlik dəyişən kateqoriyalar: Bakı: Elm, 1997

³ Семенов М.Г. Уровни исследования валентности //Лексико-грамматическая сочетаемость, Челябинск, 1977, Выпуск 2, с. 111

⁴ Степанова М.Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. М.:1978, с. 153

predikatdan asılı olan üzvlər arqumentdir. Məntiqi valentlik sanki predikatın semantik mahiyyətini (mənasını) tərtib edir. Məsələn, ingilis dilində “*to swim*” - *üzmək* bir yerli predikat “*swim (X)*” ilə ifadə oluna bilər, *X* - üzən şəxsi bildirir.

Semantik valentlik valentlik daşıyıcıları olan sözlərin müəyyən semantik əlamətlərə malik olan məzmun ortaqlığı tələbetmə faktını özündə əks etdirir. O, müəyyən semantik əlamətlərə görə toplanmış ortaqlıq siniflərlə açıq mövqələrin tamamlanmasını idarə edir.¹ Semantik komponentlərin uyğunluğu və birləşməsi semantik valentliyin ortaya çıxarılması üçün əsasdır. İngilis dilində semantik valentliyə misal olaraq “*to admire*” – *heyran olmaq* feilini göstərmək olar. “*to admire*”(X, Y) - X – *admirer* (*pərəstişkar*). Bu rolu insan yerinə yetirir. Mücərrəd mənalı mübtədə və ya heyvan fəaliyyətdə olan insanın bu mövqeyini tamamlaya bilməz.

Sintaktik valentlik müxtəlif dillərdə valentliyin daşıyıcısını kəmiyyət və keyfiyyətə təyin edən açıq mövqələrin mütləq və fakultativ tamamlanmasını tədqiq edir.² Sintaktik valentliyin əsas növləri mütləq və fakultativ valentliklərdir. Mütləq valentlik tərkibin yaranması üçün hər hansı bir sözün digər sözlərlə tamamlanmasını bildirir. Fakultativ valentlik “sintaktik tərkibin elementlərinin, yəni cümlə üzvü və ya söz birləşməsinin, mürəkkəb cümlənin hissəsinin sintaktik baxımdan sərbəst olması ilə səciyyələnir. Bu halda o, qrammatik və semantik cəhətdən müəyyən söz formaları, söz birləşmələri, cümlələrlə mütləq tamamlanmasını tələb etmir: fikri söyləyən və ya yazan həm “asılı” formaların istifadəsində, həm də bu və ya digər formanın hər hansı bir forma ilə əvəz edilməsində olduğu kimi nisbi azaddır.³

Məntiqi, semantik və sintaktik valentliklər arasında xüsusi əlaqə mövcuddur. Semantik valentliyə məntiqi münasibətlər nöqtəyi-nəzərindən baxıldığına görə və məntiqi üsullar semantik münasibətlərin təsviri üçün tətbiq edildiyindən, iki səviyyə birlikdə araşdırılır və bu zaman biz məntiqi-semantik valentlik haqqında danışa bilərik. Məntiqi-semantik valentlik sintaktik valentliyin əsasında durur. Ancaq bu əlaqəyə baxmayaraq, müxtəlif səviyyələri heç bir halda qarışdırmaq və bərabərləşdirmək olmaz. “Semantik səviyyənin təsviri məntiqi-semantik səviyyənin təsviri ilə əvəz

¹ Степанова М.Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. М.: 1978, с. 153

² Yənə orada, səh.155.

³ Иванчикова Е.А. О структурной факультативности и структурной обязательности в синтаксисе. Вопросы языкознания , №5, 1965, с. 85

oluna bilməz və ya əksinə...”¹ Eyni zamanda, valentliyin hərtərəfli xüsusiyyətlərini unutmamaq da olmaz. Hər üç modelin təsviri qarşılıqlı əlaqə və tamamlanmanı tələb edir. Bunu aşağıdakı kimi izah etmək olar. Sintaktik valentlik aktantların say və növlərini səthi hallar şəklində, məntiqi-semantik valentlik isə arqumentlərin say və növlərini semantik hallar şəklində göstərir. Məntiqi-semantik valentlik təkcə sintaktik subkateqorial feillə bağlı olan aktantları əhatə etmir. Valentliyin bu modeli sintaktik valentliyin verdiyi səthi quruluşun əlamətlərini diqqətə almır. Beləliklə, sintaktik və məntiqi-semantik valentliklər bir-birini əvəz etmir, lakin onlar bir-birini tamamlayır və qarşılıqlı əlaqələndir. Nə sintaktik, nə də məntiqi-semantik valentliklər feilin və ya digər valentlik daşıyıcısının, eləcə də ətraf vahidlərin təhlilini vermir. Bu boşluq semantik komponent təhlil ilə tamamlanır. Lakin sintaktik valentlik məntiqi-semantik səviyyədə mümkün olmayan səthi halları və cümlə üzvlərini müəyyən edir. Məntiqi-semantik valentlik isə sintaktik valentlik üçün mümkün olmayan semantik halları üzə çıxarır.

Üçüncü bölüm dilçilikdə valentlik növlərinə həsr edilmişdir. Dilçilikdə aktiv və passiv, daxili və xarici, minimum və şərti, ümumi və elementar, potensial və real, kateqorial və özəl, kauzal və mediativ, final, respekt və digər növlü valentliklər var. Bu növlərdən hər biri özünəməxsus şəkildə maraqlıdır və hərtərəfli tədqiq edilməyə layiqdir. Onları Azərbaycan, rus və ingilis dillərində tədqiq etmiş, valentliklərin verilmiş tiplərinin mahiyyətini aydınlaşdırmağa, istiqamətlərin oxşar və fərqli cəhətlərini tapmağa çalışmışıq.

“Valentlik əsasında feillərin birləşmə qabiliyyəti haqqında” adlanan ikinci fəsil üç bölümdən ibarətdir. Birinci bölüm feilin təbiətinə aid dilçilikdə mövcud olan mühakimələrə həsr edilmişdir. L. Tenyerin fikrinə görə, cümlənin bütün quruluşu feillə təyin olunur. “Feili qarmaqları olan özünəməxsus atom şəklində təsəvvür etmək olar, qarmaqların az və ya çoxluğundan asılı olaraq özünə müxtəlif sayda aktantlar cəlb edir. Feilin malik olduğu qarmaqların və onun idarə etdiyi aktantların sayı feilin valentliyi adlanan mahiyyətini təşkil edir”.² Feil digər nitq hissələrindən leksik-semantik, morfoloji-sintaktik, frazeoloji, fonetik xüsusiyyətlərin zənginliyi ilə fərqlənir. Lüğət tərkibinin zənginləşməsində, cümlə və

¹ Степанова М.Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. М.: 1978, с. 155

² Теньер Л. Основы структурного синтаксиса/Пер. с фр. И.Н.Богуславского и др. М.: Прогресс, 1988, с. 250

mətnlərdə sözlərin birləşəbilmə qabiliyyətində feil xüsusi əhəmiyyətli rol oynayır. Feil cümlədə əsas və təşkilədiçi elementdir.

Feilin təbiəti haqqında V.fon Humboltun və L.Tenyerin fikirləri üst-üstə düşür. “Dilçilik üzrə seçmə əsərlər” kitabında V.fon Humbolt feilin digər nitq hissələrindən fərqi qeyd edir. “Qrammatik funksiya kimi yalnız feilə aid olan sintetik pozitiv aktı onu digər nitq hissələrindən tam fərqləndirir. O, hallanan ad kimi, bu aktın nəticəsində köklə birlikdə öz elementlərinin kəşiməsindən yaranmışdır; ancaq feil bu formanı cümləyə münasibətdə aktı müstəqil şəkildə yenidən əmələ gətirmək bacarığı və məcburiyyəti sayəsində almışdır.”¹

Q.Q.Poçeptsov, A.P.Okuneva,S.D.Katsnelson da cümlədə dominantlığın feilə aid olduğunu hesab edirlər.

İngilis və rus dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də feil hərəkət və vəziyyəti ifadə edir. Azərbaycan dilçilərinin feilin cümlədəki rolu haqqında fikirləri maraqlıdır. H.Mirzəyev feilin rolu haqqında çox maraqlı bir nöqteyi-nəzərdən çıxış edir. O qeyd edir ki, feil öz leksik-semantik, morfoloji, sintaktik, həm də üslubi xüsusiyyətlərinə görə digər nitq hissələrindən fərqlənir.²

H. Quliyev qeyd edir ki, feil cümlədə çox vacib rol oynayır. Onun “feil nitqin ürəyidir” sözləri dilçinin bu nitq hissəsinə münasibətini tamamilə açıqlayır. O, təsdiq edir ki, fikirlərin ifadəsində, feili xəbər olan cümlələrin yaranmasında feilin rolu mübahisəsizdir. Dilçinin fikrinə görə, feil öz ətrafında digər üzvləri toplayır və cümlə yaradır.³

İkinci bölüm cümlədə feilin funksional rolunun linqvistik tədqiqatına həsr edilmişdir. Cümlənin verbosentrik nəzəriyyəsi feili xəbəri kənarlaşdıraraq aşağıdakı postulatdan başlanğıc götürür: ancaq cümlənin baş üzvləri və feili xəbər valentliyin daşıyıcılarıdır, bütün başqa nitq hissələri cümlə üzvləri olaraq onlara tabedir və asılıdır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, L.Tenyer dilin valentlik dəstəsinə cümlə üzvlərindən yalnız mübtədə və tamamlığı daxil etmiş və bütün bu elementləri "aktantlar", daha doğrusu, hərəkətin iştirakçıları adlandırmışdır, belə ki, zərfliyin bütün növləri -"sirkonstantlar" valentlik dəstəsindən xaric olunur. Valentlik sözlərin bu cür traktatı onunla şərtləndirilir ki, L.Tenyer analizin məna səviyyəsindən çıxış edərək istənilən hərəkətin müəyyən sayda

¹ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984, с. 199

² Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı: Maarif, 1986, s. 29

³ Quliyev H.K. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı. Bakı:2001,s. 9

iştirakçılarının (aktantlar) olması tələbini irəli sürür. Bu aktantlar cümlədə ya tamamlıq, ya da mübtədə kimi təmsil olunur.

L.Tenyer dil sistemində olan bütün feilləri aktantsız, təkaktantlı, ikiaktantlı, üçaktantlı kimi təyin edir. Aktantsız feillər L.Tenyərə görə iştirakçısı olmayan prosesi bildirir və şəxssiz adlanır. Onlar öz-özlüyündə kafidir, valentlikdən məhrumdur və yalnız tək halın anontiv formasında işlənir.

It rains.

Идѣт дождь. - Дождит.

Yağır.

İkinci qrup feillərə hərəkət bildirən feillər aiddir ki, burada yalnız bir şəxs və ya əşya iştirak edir.

S - V

Martin Eden nodded. (Jack London)

Княгиня ждѣт. (А.Толстой)

Qar kəsmişdi. (Elçin)

İkiaktantlı feillər iki şəxs və ya əşyanın iştirak etdiyi prosesləri bildirir.

S - V - O

He saw the girl. (Jack London)

Княгиня ждѣт меня. (А.Толстой)

Azərbaycan dilində belə cümlənin quruluşu dəyişmişdir, çünki bu dildə tamamlıq feildən əvvəl işlənir.

S - O - V

Mən özümü görmürdüm. (Elçin)

Teymur başını buladı. (H. Seyidbəyli)

Bəzi təsirli feillər təsirsiz feillər kimi işləyə bilər və beləliklə də qarışıq valentlik sərgiləyirlər. Müasir ingilis dilində belə feillərin sayı çoxdur: *turn, alter, drive, stop, bend, melt, know, look* və s.

I don't know about your comedy. (W.S.Maugham)

I don't know. (W.S.Maugham)

Rus dilində isə, əksinə, özündə hər iki xüsusiyyəti birləşdirən feillərin sayı azdır. Azərbaycan dilində bu cərəyan başqa tərzdə üzə çıxır. H.Mirzəyev qeyd edir ki, təsirli feillər təsirsiz feillərə keçə bildiyi kimi, bu proses əksinə də baş verə bilər.¹

S-V-P quruluşunda sifət və isimlərlə ifadə olunmuş predikativ mübtədə və feildən sonra işlənir. Məsələn;

It was just an accident. (Jack London)

¹ Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı: Maarif, 1986, s. 29

Beləliklə, aydın olur ki, təsirli və təsirsiz feillər kateqoriyası feillərin semantikasının, morfoloji göstəricilərin, sintaktik quruluşun da rol oynadığı xüsusi bir kateqoriyadır.

İkinci fəslin üçüncü bölümü feilin mətnyaradıcı gücünün tədqiqatına həsr edilmişdir. Feilin bir çox qrammatik kateqoriyaları onun ünsiyyət prosesində böyük rol oynadığına parlaq misaldır. Feil cümlənin əsas konstruktiv və semantik elementidir. Feil nə qədər ifadəlidirsə, bizim nitq predmeti haqqında təsəvvürümüz də o qədər canlıdır. Nəyi ifadə etmək, kiminlə ünsiyyətdə olmaq istəyimizdən asılı olaraq, nitqimizdə münasib feilin seçimi baş verir. Təbii ki, yalnız feil ilə nitq hərəkətlərinin reallaşması mümkün deyildir. Məhz cümlədə feilin digər sözlərlə birləşməsi nəticəsində bu və ya digər strategiyanın reallaşması baş verir. Əlaqəli mətnlərdə aparılması lazım olan valentlik tədqiqatının birinci dərəcəli vacibliyi bununla təyin olunur. Feillər yalnız konkret hərəkəti bildirmir, həm də verilən situasiyanın mənasını özündə ehtiva edir. Feilin qrammatik kateqoriyası yalnız mətn tərtibatında istifadə edilmir, o həm də cümlənin mənasına və mətnin növünə böyük təsir göstərir.

Mətn haqqında danışarkən İ.A.Melçuk tərəfindən yaradılmış mətn-məna nəzəriyyəsini qeyd etmək lazımdır. Bu nəzəriyyənin əsas xüsusiyyətlərindən biri sintaktik münasibətlərin təsviri üçün asılılıq sintaksisinin istifadəsidir. Bu zaman aktant və sirkostantların təzadı böyük əhəmiyyətə malik olur. Mətn-məna nəzəriyyəsi çərçivəsində sintaktik nəzəriyyələr predikat qrupunun quruluşunun, daha dəqiq desək, feili idarənin xüsusiyyətlərinin təsviridir. Məlumdur ki, mətnin təsvir, nəqli, mühakimə kimi növləri mövcuddur.

It was a perfectly appointed, small steam laundry, wherein the most modern machinery did everything that was possible for machinery to do. Martin, after a few instructions, sorted the great heaps of soiled clothes, while Joe started the washer and made up fresh supplies of soft soap, compounded of biting chemicals that compelled him to swathe his mouth and nostrils and eyes in bath towels till he resembled a mummy. (Jack London)

Təsvir xarakterli bu mətnədə sözlər ardıcıl qaydadadır. Mürəkkəb ismi xəbərin, feilin məchul növünün, həm də eyni vaxtda baş verən hərəkətlərin formalarının işlənməsi bu vəziyyətin aydın başa düşülməsinə imkan verir. Belə hallar feilin cümlədə işlənməsinin mütləq olduğunu sübut edir, ancaq bir daha isbatlanır ki, feil tək halda sintaktik vahid deyildir. Biz burada özündən sonra mütləq aktantları tələb edən ikivalentli feillərin istifadəsini qeyd edirik.

Məsələn, rus dilində:

Сквозь камышовую крышу навеса сочился гаснущий свет месяца. Сорвалась и стремительно скатилась к горизонту падучая звезда, оставив на пепельном небе фосфорический стынувший след. В пруду закричала матерка, с любовной сипотцой отозвался селезень. (М.А.Шолохов)

Yuxarıdakı mətndə ingilis dilindən fərqli olaraq, birinci cümlədə feilin işlənməməsi müşahidə edilir, ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bu, mətnin başa düşülməsinə heç bir çətinlik yaratmır. İngilis dilində təsviri mətndə ardıcıl söz qaydasına rast gəlikə, rus dilində inversiyaya məruz qalma təsvirin çatdırılması üçün vasitələrdən biridir. Eyni vaxtda baş verən hərəkətin feili formaları burada da müəllifin fikirlərini çatdırmaq üsullarından biridir.

Qış səhəri idi, soyuq idi və o səhər seyrək qar yağmağa başlamışdı, amma qar yerə düşən kimi, su olurdu, asfaltın üstündə bircə damcı yaş ləkəyə çevrilirdi. (Elçin)

Bu mətndə, ingilis dilində olduğu kimi, ardıcıl söz sırası müşahidə edilir. Lakin, qeyd etdiyimiz kimi, ingilis və rus dillərindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində S-V-O tərkibi qismən fərqli formada çıxış edir, daha doğrusu, tamamlıq xəbərin qarşısına keçir.

Nitqin kommunikativ strategiyalarının reallaşmasında tema böyük rol oynayır. O, rema ilə birlikdə, funksional qeyri-bərabər hüquqlu ünsiyyət forması almasına baxmayaraq, müəyyən sistemə malikdir. Tema və rema funksional semantik kateqoriya kimi sintaksisin digər vahidlərindən daha çox mətn quruluşu ilə əlaqələndirilmişdir. Tematik və rematik münasibətlərin əsas məqsədi müəyyən mətndə xəbərin yerləşdirilməsidir.

Azərbaycan, rus və ingilis dillərində inversiya hadisəsi maraq doğurur.

Never had anything to do with her. (Jack London)

Видал я Елизавету случайно, в окне трамвая. (Шолохов М.А.)

Açıldı bir zaman sabahın gözü,

Göründü dağlarda günəşin özü. (S.Vurğun)

Cümlə üzvlərinin, ilk növbədə xəbərin, qismən inversiyaya uğradığı ingilis dili ilə müqayisədə, Azərbaycan dilində qismən inversiya mövcud deyil, müstəsna olaraq inversiya mürəkkəb ismi və feili xəbərlərə aiddir. İngilis dili ilə müqayisədə, Azərbaycan dilində inversiyanın daha aşağı səviyyədə formal-variantiv və funksional əzəmətinə baxmayaraq, onun rolu cümlənin aktuallaşmasında, məzmununun məna vurğusunda, müxtəlif formalarda fikirlərin yerləşdirilməsi zamanı söz düzülüşünün üslubi optimal bərpasında çox əhəmiyyətlidir. İnversiyanın məhz bu mahiyyəti

onun Azərbaycan dilində nitq üslubları və cümlələrin ən müxtəlif ünsiyyət növlərində geniş yayılmasını təyin edir.

Feilin mətndə rolunu nəzərdən keçirərək onun kommunikativ strategiyada necə əhəmiyyətli rolu olduğuna bir daha əmin oluruq və cümlədə feilin digər sözlərlə birləşmə qabiliyyətini, bu və ya digər kommunikativ strategiyalarının reallaşma vacibliyini, xüsusən də valentlik nəzəriyyəsinin hərtərəfli və geniş şəkildə istifadəsinin vacibliyini qeyd edirik. Bu isə kommunikativ strategiyada feilin düzgün yerini təyin edir. “Valentliyin kommunikativ fəaliyyətə münasibəti ikiaspektlidir. Bir tərəfdə dil sisteminin sintaktik və semantik səviyyələrində olan digər hadisələri kimi kommunikasiya bilavasitə (bütün dil sistemi üzrə) münasibətdədir, uğurlu kommunikativ daxilisistemli fəaliyyətə aiddir. Digər tərəfdən isə kommunikasiya faktlarının əsasında sistemin nəzərdə tutulan invariant xüsusiyyətlərini (həm də valentlik xüsusiyyətlərini) müxtəlif planlarda differensiallaşdıran müəyyən tip və növ mətnlər vardır.”¹

Dissertasiyanın sonunda fəsilərə aid konkret nəticələrin əsasında aparılan tədqiqata yekun vurulur. Son hissədə bütövlükdə daha ümumi nəticələr əks olunur.

1. “Valentlik” anlayışının dilçilikdə qədim ənənəyə malik olmasına və onun yaranmasının bir çox dilçilərin adı ilə bağlı olmasına baxmayaraq, biz hesab edirik ki, valentlik nəzəriyyəsinin banisi L.Tenyerdir. Müxtəlif dil vahidlərinin, xüsusən də feillərin birləşmə bacarığını nəzərə alaraq, o, yeni sintaktik nəzəriyyəni tamamilə başqa aspektdə aparmışdır. Bu cür yanaşmada onun nəzəriyyəsi köklü şəkildə cümlə sintaksisinin ənənəvi nəzəriyyəsindən fərqlənir.

2. Valentlik nəzəriyyəsinin inkişafında 3 mərhələni ayırd edirlər. Birinci mərhələ uyğun “məna”nın mahiyyəti ilə, ikinci mərhələ isə anlayışın özünün yaranması ilə səciyyələnir. Valentlik nəzəriyyəsinin üçüncü mərhələsini L.Tenyerin adı ilə bağlayırlar.

3. Tədqiqat prosesində valentliyin 3 səviyyəsini ayırd edirik: məntiqi, semantik və sintaktik. Məntiqi valentlik qeyri dil səviyyəsində araşdırılır. O, dilin məzmunu tərəfini konkret dilə münasibətdə qeyri-nisbi öyrənir. Məntiqi valentlik universaldır: o, formal və semantik valentliyin əsasında durur. Semantik valentlik sözlərin birləşməsini müəyyən semantik əlamətlərin əsasında araşdırır. Sintaktik valentlik açıq mövqələrin mütləq və fakultativ tamamlanmasını araşdırır. Açıq mövqələr kəmiyyət və

¹ Степанова М.Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. М.: 1978, с. 154

keyfiyyətə ayrı-ayrılıqda hər bir dildə valentlik daşıyıcıları ilə müəyyənləşdirilir.

4. Qeyd edilir ki, məntiqi, semantik və sintaktik valentliklər arasında xüsusi əlaqə mövcuddur. Bu əlaqəyə baxmayaraq müvafiq səviyyələri heç bir halda qarışdırmaq və bərabərləşdirmək olmaz. Eyni zamanda valentliyin kompleks xarakteri unudulmamalıdır. Hərtərəfli təsvir üçün üç model bir-birini tamamlamalı və qarşılıqlı əlaqədə olmalıdır.

5. Bu tədqiqat işində aktiv və passiv, xarici və daxili, ümumi və elementar, potensial və real, kateqorial və özəl, kauzal, mediativ, final və respəkt kimi bir çox valentlik tipləri ayırd edilir.

6. Valentlik nəzəriyyəsinin inkişafında feil cümlənin struktur mərkəzi hesab edilir. Bir çox dilçilərə görə feil cümlənin əsas təşkilədiçi elementidir.

7. Bir sıra dilçilərin ideya və baxışlarına, ilk növbədə isə L.Tenyerin cümlənin verbosentrik nəzəriyyəsinə istinad edərək, biz feili xəbərin valentliyin əsas daşıyıcısı, digər cümlə üzvlərinin isə ona tabe və asılı olması nəticəsinə gəlirik.

8. Tədqiqat prosesində valentliyin mahiyyətini 3 dildə araşdıraraq biz onun oxşar və fərqli cəhətlərini ayırd edirik. Məntiqi nöqtəyi nəzərdən feilin valentliyi 3 dildə də eynidir, fərq yalnız quruluş planındadır.

9. Valentlik nəzəriyyəsi cümlənin sintaksisini tədqiq etməkdə dilçilər üçün böyük imkanlar yaradır. Biz hesab edirik ki, bu zaman feilin təsirlik və təsirsizlik faktorunu nəzərə almaq lazımdır, çünki hər hansı bir aspektdə onlar bir-birinə qarşılıqlı təsir edir.

10. Əlaqəli mətnlərdə feilin valentliyini tədqiq edərkən, biz kommunikativ strategiyada feilin rolunun əhəmiyyətinə əmin oluruq.

11. Müşahidələrin göstərdiyi kimi, bütövlükdə valentlik anlayışı universaldır, qrammatik quruluşundan asılı olmayaraq bütün dillərə xasdır.

Dissertasiya işinin ümumi məzmunu aşağıda göstərilən tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Лингвистическое понятие валентности // BDU, Dil və ədəbiyyat, 2012, №1(81), s. 332-333.
2. Проблема валентности и её роль в языкознании / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri, V Respublika elmi-praktik konfransının materialları, Bakı, 7-8 iyun 2012, s. 244-246
3. Семантическая валентность и падежная грамматика Ч.Фильмора // АМЕА-Филология məsələləri, 2013, №7, s.131-136

4. Понятие семантической и синтаксической валентности в языкознании /Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2013, s. 33-34
5. Валентность глагола и её роль в построении предложения // ADU, Elmi xəbərlər, 2014, №1, s. 205-211
6. Теория валентности в работах зарубежных лингвистов /Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq elmi konfransı, Bakı, 18-19 aprel 2014, s. 398-399
7. Понятие обязательной и факультативной валентности в языкознании // Azərbaycanda xarici dillər, 2014, №2(25), s.22-26
8. О типах валентности в языкознании /Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, 2014, № 2, s.128-133
9. Проблема валентности в языкознании и современных синтаксических теориях// Філологічні науки, Полтава, 2014, №18, с. 81-90
10. О проблеме построения предложения в процессе обучения языку /İnnovasiya, təhsilin keyfiyyəti və inkişaf, III Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2014, s. 198-199
11. Text Forming Potentials of Verbs (Feilin mətnyaradıcı gücü)// International Journal of English Linguistics, Canada, 2015, No 5, pp.153-158

Теория валентности в развитии языкознания

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается выбор и актуальность темы диссертации, говорится о научной новизне исследования, о практической и теоретической значимости, указывается объект и предмет исследования, определяются цели и задачи, методы исследования, излагаются основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава “Понятие валентности в системе языка” состоит из трёх разделов. Первый раздел посвящается истории исследования понятия валентности. Во втором разделе исследуются уровни валентности. Исследователи выделяют логический, семантический и синтаксический уровни. Третий раздел посвящён типам валентности в языкознании.

Вторая глава “О сочетаемости глагола на основе валентности” состоит из трёх разделов. Первый раздел посвящён обзору существующих в лингвистике мнений о природе глагола. Во втором разделе представлено лингвистическое исследование функциональной роли глагола в предложении. Третий раздел второй главы посвящён исследованию текстообразующих потенций глагола.

В заключении диссертации в целом, исходя из конкретных выводов к главам, подводится итог по всему проведённому исследованию.

The theory of valency in the development of linguistics

SUMMARY

The present thesis is dedicated to the theory of valency in the development of linguistics.

The research work consists of an introduction, two chapters, a general conclusion and the list of the used literature.

The introduction comprises the actuality of the theme, reveals the currency and novelty of the topic, determines the aims and purposes of the work, formulates principal points set forward for defence, interprets the object of the scientific research and defines its theoretical and practical significance. Research methods, approbation of the work and its structure are also shown in the introduction.

The first chapter titled “The notion of valency in the language system” consists of three parts. The first part investigates the history of valency. The second part deals with three levels of valency, i.e. semantic, syntactic and logical. The third part of the first chapter defines the types of valency, revealing their similar and different features on the basis of the three languages.

The second chapter named “About the combinability of the verb on the basis of valency” deals with the review of different ideas on the nature of the verb in linguistics. Besides, this chapter introduces the linguistic investigation of the functional role of the verb in the sentence and the text-forming potencies of the verb.

The basic results of the research are summarized in the conclusion and the list of the references is given at the end of the thesis.

Format: 60x84 1/16.
Tiraj: 100.

AMEA-nın mətbəəsində
çap olunmuşdur.

